

Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve

FISCHER Dániel késmárki orvosnak ma a nevét is alig ismeri valaki, vállalkozása pedig a XVIII. század első felének sok más, haladást szolgáló próbálkozásával együtt egészen feledésbe merült. A maga korában igen megbecsült személy és fontosnak tartott terv elfelejtésének, illetve az alkotó szándékától idegen összefüggésben való továbbélésének történetét mindjárt előljáróban érdemes felidézni. Az emléket őrző és továbbhagyományozó dokumentumok sorozata ugyanis megmagyarázza, miért lappanghatott eddig az első magyarországi folyóirat terve, és kitűnik belőle, miért tartja számon FISCHERT, ha ugyan számontartja, egészen más vonatkozásban a hazai irodalom története.

ROTARIDES az *Epistola invitatoria*, a megindítandó folyóirattal kapcsolatos legfontosabb nyomtatvány alapján részletesen ismerteti a tervet, dicséri a szerző irodalmi műveltségét, éles ítéletét, csak latinságának tisztasága ellen emel kifogást.¹ WALLASZKY — valószínűleg ROTARIDES véleménye alapján — a magyarországi irodalom történetének (*historia litteraria Hungariae*) forrásai közé sorolja az *Epistola invitatoriát*, és minden tekintetben tájékozottan beszél róla.² Mindkét író még egységes, nyelv és tárgy szerint egyaránt osztatlan literatúrát tartott szeme előtt, s így tárgyukhoz természetszerűen hozzátartozott FISCHER műve. Utódaik, a tudományok polgári korszakbeli differenciálódását juttatva kifejezésre, kirekesztették új irodalomfogalmukból a természettudományi műveket, s az „irodalom” szó hovatovább a magyar nyelvű, „nemzeti” irodalmat jelentette elsősorban, mellyel az irodalomtörténet tudománya foglalkozott. A literatúra többi részének históriájával alig törődött valaki. Emellett a XVIII—XIX. század fordulójának embere, az irodalom és a tudományok fejlesztését célzó tervezeteket tárgyalva, a kor egyik legfőbb művelődéspolitikai törekvésének megfelelően, minden korábbi, a szó tágabb értelmében vett irodalomszervező vállalkozásban valamiféle akadémia-alapító szándékot vélt felfedezni. Így kapott helyet FISCHER folyóirat-terve is a mai Magyar Tudományos Akadémia előzményeinek sorában.

¹ ROTARIDES Mihály: *Historiae Hungaricae litterariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta*. Altonaviae et Servestae, 1745. 76—77. l.

² ROTARIDESnél: „Tota haec epistola [invitatoria] eruditissimisque rebus, vt et iudiciis de scriptis variorum egregie latis, refertissima, magnam rei nostrae litterariae, in primis ad illustrandam Historiam Hungariae Naturalem, pertinentem notitiam, lectori harum rerum percupido, suppeditare potest . . .” (77. l.) — WALLASZKY Pál: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Posenii et Lipsiae, 1785. 7—8. l.; Budae, 1808. 8—9. l.

WINTERL Jakab József, a pesti egyetem botanika-tanára volt az első, aki tudós társasága őseként emlékezett meg FISCHER Dániel folyóirattervéről.³ WINTERL patetikus, olykor adataiban téves méltatásán alapul minden további FISCHERRŐL szóló tudósítás; legfeljebb azt figyelhetjük meg, hogy az utódok még WINTERLig sem térnek vissza, egymástól veszik át az anyagot, s lassanként az ősforrássá vált közleménynek még a helyes megállapításai is eltorzult formában bukkannak elő náluk.⁴ A magyarnyelvűség követelményével DÖBRENTÉI Gábor lépett fel FISCHER vállalkozásával szemben, s minthogy ilyen programot nem talált nála, egyetlen mondattal intézte el a tervezetet a magyar Akadémia előzményeinek sorában. A hagyomány legönállóbb órének a helytörténeti irodalom bizonyul: MELZER az egyedüli WINTERL után, aki az *Epistola invitatoria* ismeretében írt FISCHERRŐL, de az akadémia-tervek légkörében persze ő is tudós társaság tervét hámoztta ki a röpiratból.⁵

Az elsorolt néhány szerző és adat egyszersmind foglalata az egész folyóirat-tervről szóló kritikai irodalomnak. Nem sokkal több újabb feldolgozás vagy adatközlés áll azonban rendelkezésre a XVIII. század első felének nem magyar nyelvű hazai irodalmáról általában sem. A kutató szinte úttörésre vállalkozik, ha az 1790 körüli évek mozgalmainak előzményeit keresi, és vizsgálni kezdi a korábbi évtizedeket. Az első „utazók” legtöbbször csak a legfeltűnőbb jelenségekre hívhatják fel a figyelmet, és gyakran még azokról sem adnak minden tekintetben helytálló leírást. A XVIII. század első felébe merészkedő felderítő sem ígérhet biztos eredményeket; megállapításai, nézetei saját maga és mások újabb eredményei alapján még többszörös helyreigazításra szorulhatnak ugyan, mégis hírt kell adnia kutatásairól. Az első eredmények összefoglalása közben mérheti fel ugyanis, mire jutott voltaképpen, s ami fontosabb, leírása másoknak is kedvet adhat hasonló vállalkozásra; ha pedig a kutatók száma szaporodik, együttes munka, viták segíthetik elő az „ismeretlen tájék” felderítését.

1. FISCHER Dániel életének legfontosabb adatait a biográfiai lexikonok WESZPRÉMI István nyomán adják elő.⁶ A továbbhagyományozott néhány dátum azonban legfeljebb útjelzőül szolgálhat, egy-egy hivatalos iratokban megrögzített pontot jelöl ki, az útvonalat közöttük a környezet ismerete alapján kell megrajzolni. — 1695. november 9-én született Késmárkon, Szepes megye szabad királyi városában. A Szepesség a XVIII. századi Magyarország huszonnégy városban élő, hazai viszonylatban példátlanul nagyszámú polgárságáról és közmondásosan szegény, a káptalan, néhány szerzetesrend és főúri család hatalmas latifundiumai között kevéske földön vagy

³ *Anrede an die versammelten Mitglieder der Hungarischen gelehrten Gesellschaft . . .* 1784. Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn, Pest und Ofen, Brachmonath, 1784. 7–10. l.

⁴ PEISNER Ignác: *Budapest a XVIII. században*. Bp. 1900. 91–92. l.; ERNYEY József: *Természettudományi mozgalmak a 17–18. században*. Pótfüzetek a Természettudományi Közlelyhöz. 1912. XLIV. köt. 3–4. pótf. 120–121. l.; HANSKARL Erzsébet: *Budapest irodalmi életének kialakulása. 1686–1780*. Bp. 1928. 35. l.

⁵ DÖBRENTÉI Gábor: *A Magyar Tudós Társaság története*. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. I. 20. l. — MELZER, Jacob: *Biographien berühmter Zipsen*. Kaschau, 1832. 46–47. l.

⁶ WESZPRÉMI István: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. Lipsiae—Viennae, 1774–1787. Cent. I. 44–48. l.; HORÁNYI Elek: *Memoria Hungarorum*. Viennae—Posonii, 1775–1777. Tom. I. 677–681. l.; MELZER *i. m.*; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891–1914. III. köt. 515–516. h.

éppen birtok nélkül tengődő nemességéről híresedett el.⁷ A FISCHER-család első ismert őse közönséges paraszt volt Szepesbélán, fiának, FISCHER Mihálynak, Dániel nagyapjának el kellett szöknie a szülői háztól, hogy felemelkedjék az egyre nagyobb számú polgári értelmiségbe. Iskoláit Németországban végezte, Wittenbergben két évet töltött, hazatérése után a Szepes megyei Melterben választották papnak. 1672-ben két fiával, Mihállyal és Zakariással a protestánsüldözés elől Boroszlóba menekült. Visszatérése után, 1682-ben újból Melterben lett pap, 1684-ben Késmárkra hívták meg.⁸ A szökött jobbágyból lett prédikátor a jelek szerint hamar átvette a jobbmódú városi polgárság nézeteit. A luteránus ortodoxia híveként nem kifogásolta a rózsashegyi zsinatnak a pietizmus elleni határozatát, egyik paptársa pedig, az idősebb BUCHHOLTZ György maga is eljárta hivatalos megbízásból a pietista KEPHALIDES Sámuel ellen.⁹ Meglehetősen vagyonra is tehetett szert: az ugyancsak pap Mihály nevű fiának, Dániel apjának, háza volt Késmárkon, onnan temették a nagyapát 1704. július 6-án.¹⁰

A családi hagyományt követte FISCHER Dániel, amikor 1713. október 6-án a wittenbergi egyetemre iratkozott be. A tanárok közül későbbi műveiben a még 1712-ben meghalt, soproni származású RÖSCHEL Jánost, Johann Friedrich VEIDLERT, Christian VATERT és Johann Gottfried BERGERT emlegeti a legtöbbet. A kiváló pedagógus hírében álló RÖSCHELT mint honfitársát is tisztelte; BERGERT soha nem idézi őszinte ragaszkodást kifejező jelzők nélkül. — A licentiátust FISCHER 1716-ban szerezte meg VATERNÁL, a doktori címet WESZPRÉMI szerint 1718-ban kapta meg.¹¹

Hazatérése után Késmárkon kezdett praktizálni, 1722-ben Liptó megye fizikusaként találkozunk vele.¹² 1719–22 között költözhetett át Késmárkról

⁷ A XVIII. század eleji polgárságról alig tudunk valamit; „fejlődéséről egyáltalán nincs speciális, összefoglaló monográfiánk, ... néhány, a polgári történetírás szempontja szerint készült, vázlatos, a lényeges problémákat szinte fel sem vető” áttekintéssel kell beérnünk. (KOSÁRY Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. II. köt. Bp. 1954. 62. l.) Sűrű homály fedi ezt is: „hogyan és mikor, milyen fejlődési fokozatokon keresztül vált a köznemesség a polgári átalakulást hordozó osztállyá.” (MAKKAI László, *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, V. köt. Bp. 1954. 294. l.) A szepességi polgárság és nemesség viszonyairól még legtöbbet tudtam meg SVÁBY Frigyes dolgozatából (*A Szepesség lakosságának sociológiai viszonyai a XVIII. és XIX. században*. Lőcse, 1901. 5–7. l.). Késmárk lakossága szerinte a 18. század közepén 2211 fő, a század második felében az egész megyéé kb. 70 000.

⁸ Az id. FISCHER Mihály életrajzi adatait l. KLEIN Sámuel *Nachrichten*-jének FABÓ András által kiadott III. kötetében: *A magyarországi ágost. vall. evangélicusok történelmi emlékei*. Pest, 1861–1873. IV. köt. 142–150. l.

⁹ BUCHHOLTZ György: *Historischer Geschlechtsbericht*. Hgg. v. Rudolf WEBER. Bp. 104. 293, 295–296, 301. l.

¹⁰ BUCHHOLTZ: *i. m.* 276. l.

¹¹ BARTHOLOMAEIDES, Ioannes Ladislaus: *Memoriae Vngarorum qui in ... Vniuersitate Vitebergensi ... studia in ludis patriis coepta confirmarunt*. Pesthini, 1817. 208. l. — A wittenbergi egyetemről l. FRIEDENSBURG, Walter: *Geschichte der Vniuersität Wittenberg*. Halle a. S., 1917. — RÖSCHEL életét tanítványa, Johann Andreas PLANER kétszer is megírta: az egyik egy halotti beszéd, amely folio alakban 1712-ben jelent meg. Az Országos Széchényi Könyvtárban egy RÖSCHEL halálára megjelent alkalmi kiadványokat tartalmazó kolligátumban található. (Jelzete 490.751.) A második, bővebb kidolgozás, RÖSCHEL arcképevel, az elhunyt tanár könyveinek árverési katalógusában látott napvilágot. (*Catalogus bibliothecae J. B. Roeschelii. Partes I–II*. Wittenberg, 1713.) Ez az életrajz, a könyvjegyzék nélkül, ugyancsak megvan az Országos Széchényi Könyvtárban (*Vita Johannis Roeschelii* címen, szerző nélkül katalogizálták.) RÖSCHEL

új állomáshelyére, Liptószentmiklósrá. Ekkortájt kellett nősülnie is, mert fia, FISCHER Károly Dániel 1744-ben disszertált Erfurtban.¹³ A Liptószentmiklóson eltöltött évek idejére, 1724 nyarára esik Franz Ernst BRÜCKMANN, a Magyarországon utazgató német természetkutató látogatása FISCHERNél.¹⁴

A jőnévű orvost 1719. október 18-án az a megtiszteltetés érte, hogy a németországi Academia Naturae Curiosorum tagjává fogadta. E testület a ratio és experientia jegyében alakult még 1652-ben; jelentősége 1670-nel kezdődik, amikor Philipp Jakob SACHSE boroszlói orvos szerkesztésében évkönyveinek kiadása megindult. Az Academia első magyarországi tagja MOLLER Dániel Vilmos volt (1694), az altdorfi egyetem tanára, aki a nagy protestánsüldözés idején a pozsonyi gimnázium subrectori állásából ment számkivetésbe. Talán ő juttatta be az Academiába még 1694-ben honfitársát, RAYGER Károly pozsonyi orvost (1707), és nem lehetetlen, hogy Olaszországban, a páduai egyetem „natio germanica”-jának képviselőjében szerzett német kapcsolatok mellett az említett két honfitárs tekintélyének köszönhette GENSEL János Ádám soproni orvos, hogy 1712-ben az Academia tagja, 1719. november 15-én pedig egyik alelnöke (adiunctus) lett. Minden valószínűség szerint neki tartozik hálával FISCHER és két másik kollégája, az erdélyi KÖLESÉRI Sámuel és az eperjesi RAYMANN János Ádám, hogy egy napon kaptak helyet az akadémikusok között. A tagsággal szerzett kapcsolatokon múltott, hogy FISCHER fia Erfurtba ment egyetemre, ahol az egyik orvosi katedrát 1744-ig Andreas Elias BÜCHNER, az Académia kiadványának akkori szerkesztője töltötte be.¹⁵

FISCHER nem sokáig maradt Liptóban. 1725–28 körül CSÁKY Zsigmond, a Szepesség főispánja megyéje főorvosává választotta meg. Ekkor költözött

életrajzának legfontosabb dátumai legújabbban: *Album Academiae Vitebergensis*. 1660–1710. Bearbeitet von Fritz JUNKE. Halle, 1952. 285. l. — FISCHER nyilatkozatai BERGERÉről: *Tentamen pneumaticologicum physicum*, XII. §.; *Relatio ex philosophia naturali de fulgure, tonitru et fulmine: cui accedit Appendix de insolito quodam phenomeno Kesmarkini viso*, XI. §. — A licentiátus tételei: *De deliriis . . . Vitembergae*, 1716. (szept. 10.) — Lehet, hogy FISCHER már 1717-ben doktorált. A *Relatio* függelékében (*Anhang*) ugyanis egy 1717. aug. 10-én Késmárkon látott jelenséget tárgyal, s mint maga mondja, a doktori címet feltüntető *Relatio* ekkor már nyomdában volt, s legkésőbb 1718 elején meg is kellett jelennie.

¹² A *Relatio* címlapja szerint „Civitatis Kesmarkiensis medicus practicus”; a dolgozat ajánlása Késmárkon, 1717. júl. 30-án kelt. A *Commentationes physicae de calore* szerint FISCHER: „Practicus antehac Kesmarkiensis Hungarus, nunc physicus Comitatus Liptoviensis”. Ez utóbbi könyv ajánlása Késmárkon, 1719. márc. 10-én kelt.

¹³ FISCHER, Carolus Daniel: *Dissertatio inauguralis medica de calculo vesicae urinariae, a nimio vini Hungarici potu in vethram perpulso, ac singulari encheiresi absque sectione*. Erfordiae, 1744. SZINNYEI (i. m. III. köt. 529. h.) nem tudja róla, hogy Dániel fia, pedig disszertációjában apját „Genitor meus optimus, D. Daniel Fischer” jelzővel illetve nevezi meg. (3. l.)

¹⁴ BRÜCKMANNÓL: GOMBOCZ Endre: *A magyar botanika története*. Bp. 1936. 165–173. l. — BRÜCKMANN levelei FISCHERRől: *Epistola itineraria LXXXVII. sistens memorabilia comitatus Liptovinesis*. Wolfffenbvtelae, 1740.; *Epistola itineraria XC. de incendio restringendo*. Uo.; *Epistola itineraria XCVI. sistens memorabilia Trincimenia*. Uo.

¹⁵ Az Academia Naturae Curiosorum történetét Andreas Elias BÜCHNER írta meg: *Academiae Sacri Romani Imperii Naturae Curiosorum historia*. Halae, 1755. A tagok listája a 463–517. l.-on található, az adiunctusoké a 449–451. l.-on. Az említett magyar tagok sorszámai: 203, 210, 293, 337, 338, 339. Ugyanebben a műben vannak adatok SACHSERől is. E boroszlói orvos a jelek szerint igen szoros kapcsolatot tartott a lőcsei SPILENBERGER Dáviddal, és valószínű, hogy a nyomtatott *Epistola invitatoria*n kívül baráti levélben is serkentette magyar kollégáját, hogy gyűjtsön cikkeket az Academia

vissza FISCHER szülővárosába, amely a városi orvosi tisztet ruházta rá. A CSÁKY-családhoz aligha fűzték az orvost szorosabb, munkájában is ösztönző kapcsolatok. Mint a megye fizikusa, érhető módon, tisztelettel adózott az örökös főispán iránt, háziorvosa lett, művet ajánlott neki, többről azonban aligha beszélhetünk. Jellemző, hogy FISCHER fia erfurti disszertációjának ajánlása nem is az akkori főispánnak, CSÁKY Miklósnak, hanem az egész CSÁKY-család Szepességben ismert férfitagjainak szól. Erősebb szálak talán egyedül CSÁKY Miklóshoz, az iparfejlesztéssel is törődő főpaphoz fűzték FISCHERT. WESZPRÉMI szerint a püspök székhelyéről, Váradról hazafelé utaztában Debrecenben halt meg az orvos, az akkori idők tudományának megállapítása szerint „speciálisan magyar” betegségben, csömörben, 1744-ben vagy 1746-ban.¹⁶

2. A wittenbergi egyetem, az egyházi ortodoxia fellegvára, a XVIII. század elején haladásellenességével tűnt ki. A hittudományi kar szigorúan ellenőrizte a többi fakultások tananyagát, tanárait, és lehetetlenné tett minden olyan kísérletet, amely a természettudományokat függetleníteni akarta a teológiától, s az új felfedezéseket tükröző új filozófiát akarta érvényesíteni. RÖSCHEL, az egyetem már említett soproni származású fizika-tanára. Életrője. PLANER szerint elsősorban teológusnak tartotta magát;

kiadványa számára. Az 1670-i kötetben ugyanis a magyar szerzőktől származó cikkek többsége SPILENBERGEREN keresztül jutott el a szerkesztőhöz (25–27, 160, 162. l.). – Az *Epistola invitatoria* az egész világ, közöttük Magyarország tudósait is felhívja a vállalkozás támogatására. Nacionalista túlzás azonban ennek alapján feltételezni, hogy a magyaroknak már ebben az időben nagyszerű tudományos felfedezéseik voltak, csak elvesztek, mint ERNYEY idézett cikkében teszi (115. l.). Az *Academia Naturae Curiosorum* magyarországi tagjairól legutóbb RAPAICS Rajmund írt. (*A magyar biológia története*. Bp. 1953. 37–38. l.) ERNYEY nyomán ő is azt hiszi, hogy a magyarok valamilyen külön felhívást kaptak cikkek írására. – GENSEL életrajzainak ősforrása Ioannes Mauritius HOFFMANNUS nekrológja. (*Academiae . . . Naturae Curiosorum Ephemerides*. Centuria IX–X. Augustae Vindelicorum, 1722. 652–662. l.), már WESZPRÉMI ezt kivonatolta (Cent. I. 54. 56. l.). HOFFMANNUS és WESZPRÉMI egyaránt azt állítják, hogy GENSEL az akadémiai tagság elnyerése (1712) után két évre adiunctus lett. (HOFFMANNUSnál: „biennio abhinc die XXXI. Julii ejusdem Academiae Adjunctus constitutus”, 659. l.; WESZPRÉMINél *id. munkája*, 55. l.) BÜCHNERNél ezzel szemben azt találom (*id. munkája*, 451. l.), hogy csak 1719. nov. 15-én lett alelnök. Én inkább az *Academia* levéltárának felhasználásával dolgozó BÜCHNERnek adok hitelt. A tévedésre talán az adhatott okot, hogy GENSEL már előbb is adiunctusi tekintéllyel és hatáskörrel intézhetett bizonyos ügyeket. Esetleg ennek tulajdonítható, hogy már formális alelnöki kinevezése előtt bejuttatta a tagok közé három honfitársát. – Az *Academia* szabályzata szerint az alelnök első kötelessége volt új tagok szerzése. (BÜCHNER *id. munkája*, 190, 195. l., VII. és XX. pont.) – GENSEL és RAYGER viszonyát a soproni orvosnak pozsonyi kollégájáról írott megemlékezéséből ismerem. (*Elogium . . . D. D. Caroli Raygeri*. Megj. *Academiae . . . Naturae Curiosorum Ephemerides*, 1719. Centuria VII. et VIII. Appendix, 189–207. l. Az önállóan ismert kiadvány különnyomat a német folyóiratból.) A korábbi kapcsolatokra l. ERNYEY *id. cikkét*, 121. l. – BÜCHNERRŐL l. JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Leipzig, 1750–1751. Bd. I. 2372–73. h. és *id. munkája* 432–434. l.

¹⁶ A szepességi megválasztatásról l. a *De terra medicinali Tokayensi* (Wratislaviae, 1732.) 1732. apr. 7-én kelt előszavát és címlapját; a CSÁKY-családról: MÁLNÁSI Ödön: *Gróf Csáky Imre élete és kora*. Kaloosa, 1933. 31–36. l. CSÁKY Miklós főispáni beiktatása 1742. dec. 12-én volt. (*Magyar Történelmi Tár.*, Bp. 1881. VI. köt. 99. l.) – BUNYITAY Vince: *Gróf Csáky Miklós hercegprímás nagyváradi püspökségének története*. Vác, 1935. – FISCHER haláláról (1746) WESZPRÉMI *id. h.* 44. l.; SZINNYEI *i. m.* III. köt. 515. h. – BUCHHOLTZ György *Önéletrészének* folytatója, BUCHHOLTZ Jakab szerint az orvos 1744. okt. 16-án halt meg (381. l.).

ellensége volt a coccejanizmusnak és cartesianizmusnak, s tetemes apai örökségéből hatalmas könyvtárába csak azért szerezte meg Hollandiából és Franciaországból a legújabb könyveket, hogy tételeiket cáfolhassa előadásaiban.¹⁷

Az állapotok tanulságos példája a fiatal FISCHER első nyomtatásban megjelent munkája a boszorkányok ártó hatalmáról. Az elméleti kérdések iránt kezdettől fogva érdeklődő egyetemi hallgató a német tudományos élet ekkortájt egyik legtöbbit vitatott kérdéséhez nyúlt 1716-ban. A cartesianus Balthasar BECKER holland teológus már 1690-ben megírta, hogy az ördögnek semmi hatalma nem lehet az emberen; művét 1693-ban németre is lefordították.¹⁸ BECKER és Antonius van DALE munkájára támaszkodva adta ki Christian THOMASIVS a boszorkányperek képtelenségét bizonyító tételeit 1701-ben.¹⁹ A kérdés azonban ezzel még korántsem dőlt el Németországban. 1703-ban Fridrich HOFFMANN, THOMASIVS nagynevű hallei orvosprofesszor-kollégája disszertációt írt, amelyben azt fejtette, hogyan hathat a sátán az emberi testre.²⁰ Ilyen előzmények után fogott értekezéséhez a 21 éves FISCHER, és wittenbergi hallgató léteire természetesen HOFFMANN nyomán adja elő témáját. A dolgozatban semmi önállóság nincsen, de a diplomatikus HOFFMANNAL ellentétben a fiatal hallgató a tanítvány buzgalomával támad neki THOMASIVS-nak, és mintaképe fejtegetései alapján cartesianizmusban „marasztalja el” a hallei jogászt.²¹

Wittenberg mégsem zárkózhatott el teljesen a haladás elől; a teológusok csak azt érhették el, hogy az egyetem tanárai a tudomány újabb tételeiből nem vontak le olyan következtetést, amely nyíltan ellenkezett a biblia betűszerinti értelmével. FISCHER orvosprofesszorai: LÖSCHER és VATER egyformán DESCARTES-ra visszamenő elméletet vallottak a fiziológiában, hadat üzentek a skolasztikus orvostudománynak, amely mindent szavakkal, titokzatos képességek (facultates) feltételezésével igyekezett megmagyarázni, de távol állt tőlük, hogy a matematika és a mechanika törvényeinek az emberi testre alkalmazásából materialista következtetéseket vonjanak le.²²

¹⁷ PLANER RÖSCHEL-életrajzait l. előbb. Vö. még FRIEDENSBURG *i. m.* 512–513. l. – RÖSCHELnek irodalmi munkássága alig van. Kiadványait SZABÓ Károly sorolja fel. Egyet sem ismerek közülük, mert Magyarországon nincsenek meg.

¹⁸ FISCHER munkája: *Tentamen pnevmatologico physicvm de mancipiis diaboli sive sagis*. Vitembergae, 1716. – BECKER, Balthasar: *Die bezauberte Welt*. Amsterdam, 1693.

¹⁹ *Theses inaugurales de crimine magiae*. Halae, 1701. THOMASIVS nem tagadja a sátán létezését, csak azt állítja, hogy semmiféle szerződést nem köthet az emberekkel: „... nos ... arbitramur, dari diabolum extra hominem, eumque ab extra intrinsece tamen et invisibiliter operari in hominibus improbis, sed negamus dari sagas et magos pacta cum diabolo ineuntas, quin potius arbitramur, hanc fabulam ex Iudaismo, Gentilismo ac Papismo conflatum esse, et iniquissimo processu hactenus etiam apud Protestantibus usitatissimo, stabilitam.” (VI. §.) THOMASIVS történeti bizonyítékait – a korrekcióktól eltekintve – B. BECKER könyvéből veszi; elismeri a cartesianusok úttörő érdemeit is, módszerüket azonban nem teszi magáévá. (XLVII., VII. §.)

²⁰ HOFFMANN, Friedrich: *Disputatio inauguralis medico-philosophica de potentia diaboli in corpora*. Halae, 1703. Második kiadása: *De diaboli potentia in corpora dissertatio physico-medica curiosa*. Emendatior iam edita. Halae, 1729.

²¹ *Tentamen*, VII. §.

²² VATER egyik disszertációja elején (*Dissertatio physiologica, qua ... oeconomiam sensuum ... demonstrat*. Vitembergae, 1717.) lelkes szavakkal ünnepli a matematikát és a mechanikát (I. §.). Ebbe a témakörbe vágna FISCHER vizsgatételei is. (*De deliriis*. Vitembergae, 1716.)

Ilyen felfogás uralkodott azokban a körökben, ahol FISCHER az orvostudományt tanulta. A késmárki orvos Wittenbergben vetette meg alapját mindenekelőtt bámulatos irodalmi tájékozottságának, amelyet hazatérése után is növelt; élete végéig minden munkájában a tapasztalatra alapított, s kora misztikus irányzataival szemben, főként BERGER hatására, feltétlenül tisztelte a ratiót; a természeti jelenségek természetes magyarázatára törekedett, és pusztá szójátéknak tartotta a régi, képességekkel és fogalmakkal (notiones) dolgozó fizikát.²³ FISCHER Magyarországra visszatérve filozófiai nézetei tekintetében a cartesianizmus radikálisabb szárnyához közeledett, élete vége felé pedig egyre gyanakvóbb szemmel nézett minden „hipotézist”. Ebben az időben cartesianus alapon foglalt állást a világ teremtésének kérdésében. Bár *Mózes könyve* alapján — mondja — egyszeri és természetfeletti kreációban kell hinnünk, a természet könnyebb megértésére és magyarázatára fokozatos és természetes generációt kell feltennünk. Tisztán fizikai álláspontját továbbra is hangsúlyozva kifejti ezután, hogy valamiféle anyagnak már akkor kellett léteznie, mikor Isten a világot teremtette, mert semmiből anyag nem lehet; a meglévő passzív anyagot formálta világgá a teremtő mint aktív tényező, mert ha matéria nem lett volna, az aktív principium sem tudta volna tevékenységét kifejteni.²⁴ Jellemző azonban, hogy ugyanekkor elismerte a csodák lehetőségét és kitartott bizonyos boszorkányhit mellett is.²⁵

3. FISCHER minden munkája szűkebb pátriája, Késmárk, a Szepesség, a húszas évek második felétől pedig az egész Magyarország szolgálatában áll. Legelső értekezését a boszorkányok ártó hatásáról hazai hírek hallatára, az otthoniak felvilágosítására írta. LANY Dániel és FRÜHAUFF Dávid írták meg neki Wittenbergbe, hogy rossz a bortermés a Hegyalján, s a boszorkányokat okolták érte. Ezekre a panaszokra válaszolt FISCHER azzal, hogy az ördöggel szövetségben állók csakugyan tönkretethetik a szőlőket, s csakugyan azok okozhatták, hogy 1715-ben semmi nem termett. A *Tentament* szülővárosának ajánlotta szerzője; nem pusztá udvariassági gesztusból persze, mint ahogy az említett két barát sem a távoli vidék szomorú sorsú lakosságát sajnálta, mikor beszámolt FISCHERnek a szőlők pusztulásáról. Késmárk a Sziléziába és Lengyelországba exportált hegyaljai borok fontos piaca volt a XVIII. század közepéig. Szepes megyében alig akadt tehetősebb nemes, aki ne műveltetett volna szőlőt Tokaj vidékén, és szépszájú fuvarosnép foglalkozott a borok külföldre szállításával.²⁶

²³ „... experientia optima omnium rerum magistra”, vallja a *Tentamenben* (I. §.) és a *Relatio*ban (VI. §.) BERGERRŐL mint az iatriméchanikus irány és a racionalizmus képviselőjéről FRIEDENSBURG ír (i. m. 575. l.). Fischer korai, csak cím szerint ismert művei közül az egyik a spekulatív orvostudomány ellen, az empiria mellett tör lándzsát. (*Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hiezu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten*. 1717. Bresslau, 1718. Vorbericht. — Vö. még: *Anhang von dem ungewöhnlichen Phoenomeno*, VI. §. és *De terra medicinali Tokayensi*, I. §. — Újabb könyveket hazatérése után valószínűleg Sziléziából szerzett, ahová maga is kiutazott időnként. (*De remedio rusticano*. Erfordiae, s. a. 10. l. Nem sok magyarországi kortársa lehetett, aki már ekkor ismerte LEIBNIZ filozófiai műveit, Christian WOLFFot és NEWTONT. (*De terra medicinali Tokayensi*, 17. és 7–8. l.; *Anhang*, VI. §.)

²⁴ *Commentationes physicae de calore atmospherico*. Budissae, 1722. 8–10, 39–41. l.

²⁵ *Relatio*, II–III. §.

²⁶ *Tentamen*, I. §.; SVÁBY Frigyes i. m. 52–53. l.; HORVÁTH Mihály: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt*. Kisebb történelmi munkái. III. köt. Bp. 1868. 95. l.

Második munkájában, a *Relatioban*, félreismerhetetlen a szepességi inspiráció: azt akarja ugyanis megmagyarázni, miért gyakori a villámcsapás megyéjében.²⁷ A kis munka másik jellemző vonása, hogy a természetfilozófiai-nak tartott témát a babona elleni küzdelem jegyében dolgozza ki. „Annál inkább igyekeztem e jelenségek természetének felkutatásában, mennél világosabban láttam, hogy mennyi félelmet és veszedelmet okoznak ezek embereknek, akik sok, egészen képtelen, sőt nevetséges fogalmat alkotnak maguknak róluk” — írja, és kigúnyolja a villámcsapás elleni babonás védekezési módokat.²⁸ A felvilágosítás szándéka még szembezőkőbb a kis értekezéshez csatolt függelékben, amely a latinul nem tudó lakosság, RÁT Mátyás szavával a „deáktalanok” megnyugtatóására készült, mert ezek egy szokatlan látványt veszedelem előjelének tartottak. FISCHER természetes magyarázatot ad nekik, s bebizonyítja, kedvükért még a bibliából is, hogy csapástól nincs mit tartaniuk.²⁹

Az 1722-ben megjelent, de már 1719-ben befejezett *Commentationes physicae* FISCHER fejlődése és a folyóirat-terv szempontjából egyaránt fontos mű. Mindenekelőtt megállapítható, hogy a késmárki orvos professzorai tanainak ismételtetése után önálló elméletet alkotott, s ha képtelenség is, amit állít — a nap csak világít, hőt nem sugároz —, gondolkodásának önállósulásáról, merészségéről tesz tanúságot. Jellemző az is, hogy ebben a dolgozatban fejti ki a világ teremtéséről vallott nézeteit. A munka ajánlása a legszűkebb haza helyett most két hozzá hasonló tudósra, az eperjesi RAYMANN János Ádámra és a Boroszlóban megjelenő *Sammlung* című folyóirat szerkesztőjének, Johann KANOLDNAK szól. Az orvos azért fordult ezekhez, mert általános érvényre igényt tartó elméletét csak ezek a tanulók érthetik meg. A nemesség, az ország vezető osztályát ugyanis tudatlannak, bárdolatlannak találta, amely máshoz sem ért, mint a paraszt nyúzásához, gazdagsága a felhalmozott terményekben áll.³⁰ Ítéletének érzelmi alapja a polgár ősi nemesellenessége ugyan, indokolása azonban, a műveltség szempontja, az „új” jelenségek közé tartozik. FISCHER gondolkodásának ez a „modernsége” a jobbágynéppel szembeni állásfoglalásából derül ki legvilágosabban. Az orvos gondoskodni akar a parasztságról, a javítás szándékával állapítja meg, hogy egészségügyi gondozásukkal senki nem törődik; az öregasszonyok és rokonok gyógykezelése pótolja a tanult orvost, s ha illet hívnak, legtöbbször már nem tud segíteni. Ugyanakkor tanulmányozza a paraszti gyógymódokat, s ha eredménye-

²⁷ *Relatio*, XXIX. §.

²⁸ A *Relatio* XXX. §-a szerint az értekezés „exercitatio philosophica”. — Az idézet *uo. I. §.* — A villámcsapás babonás elhárításáról a XXVII. §. szól. ROHAULTA hivatkozva hisz azonban a viharágyúk hatékonyságában, a legjobb védekezésnek pedig ezt tartja: „Optimum vero praesidium est oratio ad Deum, ad quam sedulo homines sunt admonendi.”

²⁹ *Anhang von dem ungewöhnlichen Phoenomeno, welches sich A. R. C. 1717. d. 10. August. in Käysers-Marck hat geschehen lassen, dess Abends um 9. Uhr: Allen Aberglauben zu verhüten, in Deutscher Sprache geschrieben, und dessen Ursach aus Natürlichen Gründen gezeigt.* — A *Relatio* már nyomdában volt, amikor az *Anhangot* írta a szerző, sőt a latin nyelvű értekezés szövegét már ki is nyomtathatták talán, amikor az *Anhang* elkészült; a címlapja azért utalhat mégis rá, mert ez az ajánlással együtt külön ívre került. Az *Anhangot* a *Relatiótól* függetlenül is terjesztették: BRÜCKMANN FISCHER önálló művei közé sorolja (*Epistola itimeraria LXXXVII.*, 2–3. l.), a Széchényi Könyvtárban is van belőle egy, a *Relatiótól* független példány.

³⁰ L. a *Commentationes physicae* ajánlását.

seknek bizonyulnak, igyekeznek azokat tudományosan igazolni, tökéletesíten és szélesebb körben elterjeszteni.³¹

A *Commentationes physicae* az utolsó az elméleti, hipotétikus művek sorában. A nyomát követők kivétel nélkül Magyarország természettudományos feltárását szolgálják. Az ilyen irányú terv — legalábbis szepességi vonatkozásban — nem új: már a *Relatio*-ban ígérte FISCHER bizonyos ásványvizek leírását, a tervezett munkák azonban csak a *Commentationes* után jelentek meg.³² Még 1717-ben kapta kézhez az idősebb BUCHHOLTZ Györgytől a szepesi Kárpátok leírását is, egyelőre ugyan azzal a megbízással, hogy KANOLDhoz, az éppen ekkor meginduló boroszlói folyóirat szerkesztőjéhez juttassa el, 1725 után azonban a természettudományban járatlan szerző munkájának átdolgozására került sor.³³

4. Az öreg BUCHHOLTZ György megyéje hegyeinek leírásával százados természetkutató hagyományt folytatott. Már FRÖLICH Dávid megmászta tudományos céllal a Kárpátokat, AUGUSTINI Keresztély pedig többek között kárpáti fenyőből készült gyógyszerkészítménnyel tette magát híressé. BUCHHOLTZ szinte családi hagyományként folytatta elődei munkáját, s ebbe kapcsolódott be FISCHER is.³⁴ Ahogyan nem emberbaráti érzelmek ösztönzésére foglalkoztak a szepességi polgárok a hegyaljai bortermelők sorsával, ugyanúgy nem öncélú természetszeretet vezette őket földjük természeti kincseinek feltárásában sem, hanem egészen „prózaik”: ipari, kereskedelmi törekvések, melyek főleg FISCHER és kortársai munkáiban válnak egészen nyilvánvalókká.

FISCHER hírét-nevét ilyen vonatkozásban a kárpáti balsamok és más olyan gyógyszerek alapították meg, melyeket két fenyőfajtából, a cirbolya- és törpefenyőből állítottak elő. A késmárki orvos felülvizsgálta elődei készítményeit, tökéletesítette és ismertté tette azokat a szakirodalomban, úgy hogy nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is használatosakká váltak.³⁵

³¹ FISCHER Dániel: *De remedio rusticano variolas per balneum primo aquae dulcis post seri lactis feliciter curandi . . . commentatio*. Erfordiae, s. a. 3—4. l.; a paraszti gyógyításról ugyanitt ez olvasható: „. . . fateri cogor, apud plerosque haec sua auxilia plus valere, quam Medicorum evporista remedia et consilia sana.” A munka néhány Árva megyei falu himlőgyógyító eljárását igazolja tudományosan.

³² A cikkeket csak 1723-ban jutottak el Boroszlóba, 1729-ben jelentek meg KANOLD folyóiratának IV. *Supplementum*-kötetében. (Budissin, 1729. 103—131. l.).

³³ BUCHHOLTZ munkájának címe: *Das weit und breit erschollene Ziepsper-Schnee-Gebürg*. Kéziratát, a szerző sajátkezü másolatában, az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. (Quart. Germ. 92.). Ezt a szöveget adta ki WEBER Rudolf 1899-ben, Lőcsén. BUCHHOLTZ dolgozatán alapul Szepes megyének az a leírása is, amely BÉL Mátyás *Prodromus*-ban jelent meg. (Praefatio, XI. §.) — FISCHER átdolgozásának kézirata az Országos Széchényi Könyvtárban van. (Quart. Lat. 258.) Címe: *Descriptio Montium Carpathicorum Inclyti Comitatus Scepusiensis*. Az előző megtalálható a Fol. Lat. 1563. jelzetű kéziratában is, a folytatás azonban ebben FISCHERnek egy eddig nem méltatott, *Animadversiones in Prodromum Matthiae Belii* című értekezése. Erről alább még lesz szó.

³⁴ Az AUGUSTINI-családról és a Kárpátok első megmászóiról: AUGUSTINI Samuel, ab Hortis: *Topographische Beschreibung des Flusses Poprad*. Hgg. v. Rudolf WEBER. Kesmark, 1900. 3—8. l. és BUCHHOLTZ *önéletrása*, 360—365. l.

³⁵ FISCHER olajokról szóló cikke: *Von der Beschaffenheit und Nutzen des Carpathischen Linbaums und Krumbholtzes, und derer hieraus verfertigten Medicamentorum*. A boroszlói *Sammlungban*, 1717. 331—336. l. Jellemző az érdeklődésre, hogy a cikket GENSEL kiegészítette egy újabb olajfélével. (*Von einem wenig bekandten Hungarischen Oel oder Balsam*. Id. folyóirat, 1719. 748—749. l.) A kárpáti olajok legjelentősebb népszerűsítője

Határozott kereskedelempolitikai felfogás húzódik meg a gyógyhatású tokaji földről írott munkájában. Bizonyos földfajtákat orvosságként vagy orvosságok készítésére használtak fel akkoriban a patikusok. A magyarországi gyógyszerészek sziléziai eredetűeket tartottak raktáron, s FISCHER azzal a céllal írta tanulmányát, hogy bebizonyítsa: itthon az országban jobbat találhatnak annál, amit drága pénzen külföldről hoznak be. Az orvos keserű szavakkal támadja honfitársait, akik a rosszabb idegen termékért lebecsülik a hazait, s ígéri, hogy megindítandó folyóiratában az összes hazai gyógyföldeket fel fogja dolgozni.³⁶

Ilyenféle merkantilista indítékok nem egyedül FISCHER természetkutató munkásságát ösztönözték. BÉL Mátyás *Prodromus*ából eléggé ismert HERMANN András „sal catharticus”-a, melyet felfedezője Besztercebányán talált, és MOLLER Károly Ottó laboratóriumában vizsgálta meg. BÉL a *Prodromus* céljára megrövidítette, átfogalmazta s ógóra felfedezést publikáló közleményét; kimaradt belőle az is, miért tartotta fontosnak „sal catharticus”-át HERMANN: a hazai anyag használatával kevesbedik a külföldi vásárlásra kiadott pénz, növekszik a kincstári bevétel, s ezen az úton hamarosan Magyarország is bekapcsolódik az európai népek kereskedelmébe.³⁷ HERMANN valóban

BRÜCKMANN. *Specimen privs* és *Specimen posterius*. Brunsvigae, 1727.; *Epistola itineraria XXIII.* és *LXXXIX.* (Tőle tudok az olajokkal folytatott kereskedelemről és németországi használatokról is. *Specimen privs, II. §., Specimen posterius, 17. l.*) — A kárpáti balzsamokkal egyébként elég kiterjedt irodalom foglalkozik: WESZPRÉMI *i. m. Cent. II. Pars I. 38–42. l.*; *Nachtrag zu Beschreibung des karpatischen Gebirgs.* Allergnädigst-privilegirte Anzeigen, 1774.; ERNYEY József: *Balsamum Hungaricum* és *Oleum Carpathicum*. Gyógyszerészeti Közlöny, 1909.; GOMBOCZ Endre *i. m. 168–170 l.* — Az orvosi olaj-kereskedelemről l. BADRACHARZAN Máté és ZEY András munkáját (R. M. K. I. 1608.; Magyar Könyvszemle, 1894. 352. l.) Szinnyei tud egy 1744-i hely és szerző nélküli kiadásáról; én német nyelvű változatot találtam. Ez utóbbi a többi közt FISCHER mindkét olaját ajánlja megvételre, címlapja szerint a német nyelvű külföld számára. A kis füzet a Széchényi Könyvtárban van. — Megemlítem még, hogy ERNYEY *id. cikkében* ötféle magyar gyógyszer nevét sorolja fel. (601. l.)

³⁶ *De terra medicinali Tokajensi*, 46–49. l. Csak a következőket idézem: „... culpandus . . . mos medicorum regni Hungariae revera est, quippe cum meliora possideant, quam quidem ab exteris pretio habere possunt, ea tamen turpiter negligant. Exteri profecto nobis invident hanc felicitatem, quam haecenus fere omnes vilipendimus ac nihil aestimavimus. Unde vel hoc ipso turpitudinis nota, Medicis Hungariae inurentur, quod meliora rejiciant, deteriora vero, quae et aere comparant debent, in usum assumant.” — A különböző helyekről származó és eltérő tulajdonságú földeket speciális jelzéssel hozták forgalomba. Magyarországon már FISCHER előtt számontartottak gyógyföldeket, de forgalomba nem kerültek, jelzésük fiktív volt. (KUNDMANN Johann Christian: *Promptuarium rerum naturalium et artificialium Vratislaviense*. Vratislaviae, 1726. 301. l.)

³⁷ BÉL: *Prodromus*, 198–201. l.; HERRMANN András: *De nativo sale cathartico, in fodinis Hungariae recens invento, dissertatio epistolica*. Posonii, 1721. Utolsó levelén: „Haec ergo sunt, . . . quae de recens inuento Sale Cathartico Hungariae, . . . perscribenda esse duxi, . . . vt constaret, vel levi isthoc documento, multa esse in sinu ac visceribus Hungariae nostrae, si ad ea indaganda curas animosque conuenterent patriae filii, quae siouti vniversam rem litterariam illustrare, ita Artem quoque Medicam iuuare possent efficacissime. Vtinam vero tandem expergiscerentur, quibus de meliori luto finxit praecordia Titan et adpersam Hungaris barbariei maculam, pro virili detergerent! Ita enim non modo genti Hungariae suum indicaretur decus; sed multa etiam detergerent, quae magno hucusque sumtu ab exteris mercanda aut emendicanda potius fuerant; auerentur reditus Regii, efficeretur breui, vt minus imposterum gentes exterae commercio nostro possent carere.”

vállalkozásba kezdett felfedezésével; három helyen nagy mennyiségben állították elő a sôt, és mázsaszámra szállították Bécsbe és más helyekre.³⁸

A magyar bor híret KOMÁROMY János Péter öregbítette tudományos értekezéssel, melyet szülővárosa, Sopron vezetőinek ajánlott. A soproni fi jól ismerte városa borkereskedelmének akadályait. A magyar borok jóhírének érdekében tudósít a császár kiviteli tilalmáról, melyet a hitványabb osztrák borok kelendősége érdekében adott ki, és arra is figyelmeztet, hogy külföldön a magyar bor gyakran hamisítva kerül forgalomba.³⁹ KOMÁROMY disszertációjának hatására Sopron és Tokaj terméke bevonult az európai orvosi szakirodalomba. Friedrich HOFFMANN, a híres hallei professzor, aki 1703-ban a rajnai borokról írt disszertációt, s már ebben megállapította, hogy a magyar bor jobb a németnél, 1721-ben külön értekezésben foglalkozott a magyarországiakkal. Forrása főként KOMÁROMY értekezése és a hallei magyarok szóbeli értesítései voltak, de persze ismerte a magyar bort saját tapasztalatából is.⁴⁰

Hasonló érdeklődés mutatkozott a magyar föld más kincsei iránt is.⁴¹ Az ismertetett törekvések, amelyeknek számát a további kutatások előreláthatóan még növelni fogják, közösek abban, hogy az ország belső és külső kereskedelmét kívánták fejleszteni, több-kevesebb határozottsággal merkantilista jellegűek, és képviselőik a magyarországi polgárság soraiból kerültek ki. Valamennyi ismertetett tervező a város vagy a közvetlen környék adottságaiból kiindulva igyekezett vállalkozását megszervezni. Munkájukban nem támogatta őket sem a kormányzat, sem a nemesség. Bécs még nem sokat törődött a magyar gazdasági élet irányításával, az ország teljes gyarmati függőségbe taszításának még csak tervei érlelődtek. A nemesség kiküldött ugyan egy rendszeres bizottságot, hogy tervekkel dolgoztasson ki az ország gazdasági fellendítésére, de a javaslatok érdemi megtárgyalására soha nem került sor. Merkantil tervek, kapitalizmus megvalósítása lehetetlen volt Magyarországon állami irányítás nélkül, s a helytartótanács ezt nem biztosí-

³⁸ BRÜCKMANN: *Epistola itineraria LXXVI. sistens memcrabilia Neosoliensia. Wolffenbvttelae*, 1738. 5. 1.

³⁹ KOMÁROMY, Joannes Peter: *Dissertatio physico-medica de vino Hungarico Soproniensi*. Basileae, 1715. Cap. I. 19., 22. pont. — Sopron borkereskedelméről: HORVÁTH Mihály, *i. m.* 125 l.

⁴⁰ *Dissertatio physico-medica de natura et praestantia vini Rhenani medica*. Halae, 1703. 9–10. l.; *Dissertatio inauguralis physico-medica de vini Hungarici excellentie natura, virtute et usu*. Halae, 1721. Írt a magyar borokról BRÜCKMANN is: *Epistola itineraria XCVII. sistens vina Hungarica*. Wolffenbvttelae, 1740. Felsorolja témája irodalmát is, amely sokkal bővebb annál, amit RAPAICS idéz. (55–56. l.) A listát még kiegészíthetjük a borozló *Sammlung* egy cikkével, 1717. Mens. Oct. Class. III. §. I. 192. l., amire FISCHER utal. (*De terra medicinali Tokayensi*, 50 l.)

⁴¹ BRÜCKMANN egész levelet szentelt a magyar ásványvizeknek (*Epistola itineraria XCVIII.*), amelyeket már eddig is szép irodalom tárgyalt. Az ezirányú kutatásokat már WESZPRÉMI összefoglalta (*i. m.* Cent. II. Pars I. 78–79. l.). — Valamiféle merkantilista törekvés kimutatható GENSELNél is (KUNDMANN, Johann Christian: *Rariora naturae et artis*. Bresslau–Leipzig, 1737. 515. l.) Tévedés azt hinni, hogy az id. könyv egész fejezetét (XVII.) GENSEL írta. Az igazság az, hogy GENSEL egy levélben beszámolt KUNDMANNNAK NÁDASDY Ferenc „magyar tea” termelésére tett kísérletéről; ezt a levélrészletet idézi a német tudós. (Vö. HABERLE, C. C.: *Succincta rei herbariae Hungaricae et Transsilvanicae historia*. Bvdae, 1830. 15. l.) A szóban levő fejezetet WESZPRÉMI nyilvánította GENSEL művének. WESZPRÉMI „címadó hajlama” különben más helyeken is kimutatható; célja az, hogy a magyar orvosok irodalmi munkásságát a valóságosnál nagyobbak mutassa.

totta. Protekció, támogatás nélkül aztán rövid idő alatt elsorvadtak, vagy jelentéktelen helyi próbálkozások maradtak a polgárság spontán kezdeményezései.⁴²

5. A XVIII. század első felének orvostudománya készségesen szolgálta a merkantilista törekvéseket. Az elméleti alapvetést a vérkeringés felfedezése és DESCARTES elmélete adta meg. A gépezetnek felfogott test (corpus animale) működését a vér legfinomabb részei, az életszellemek (spiritus animales) irányítják. Ezek gyűlnek össze az agyban és a tobozmirigyben, s az idegszálakban közlekedve közvetítik az érzeteket az agynak, vagy meghatározzák, irányítják áramlásukkal a mozgást. A vér összetétele, s ezzel együtt az életszellemek természete, lassúbb vagy gyorsabb áramlása, anyaguk finomsága vagy durvasága az éghajlattól (aeris clementia) és a tápláléktól függ. Minthogy pedig a test és a lélek a legszorosabb kapcsolatban állnak, nyilvánvaló, hogy az életszellemek természete a lélek tevékenységeit, a gondolkodást és az akarást is erősen befolyásolják.⁴³

Az elmondottakból az egykorúak nemzeti orvostudomány kidolgozásának szükségességét vezették le. Nyilvánvaló ugyanis, hogy másként kell kezelni a franciákat, németeket és svédeket; tudománytalan család egyetemes orvostudományról beszélni, amely nem tesz különbséget az emberek természete, a betegségek oka és a gyógyszerek igen eltérő hatása között. A feladat tehát az, hogy az orvosok a „nemzeti betegségek” természetével és gyógyításával foglalkozzanak.⁴⁴

A XVIII. század elejének polgári származású magyarországi orvosai ilyen megfontolások alapján fogtak hozzá a „magyar betegségek” feldolgozásához.⁴⁵ Hogy mennyire kizárólagosan „nemzeti” volt e törekvés, az mutatja legvilágosabban, hogy a külföldieket elvileg kizárták belőle, mint olyanokat, akik az ország viszonyainak alapos ismerete híján ezt a feladatot el sem tudják végezni.⁴⁶ A számontartott betegségek között ekkor jelent meg „speciálisan magyar” betegséggént a „morbus Hungaricus” mellett a hagy-

⁴² STRICKERNÉ PÓLÁNYI Laura: *III. Károly gazdaságpolitikájáról hazánkban*. Bp. 1909.; EMBER Győző: *A Magyar Királyi Helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában*. Bp. 1933.; KÖNYI Mária: *Az 1715–22. évi rendszeres bizottság javaslatai*. [Bp.] 1932.; HORVÁTH Mihály: *Magyarország történelme*. 2. kiad. VII. köt. Bp. 1873.

⁴³ A „spiritus animales”-ról l. DESCARTES: *Tractatus de homine* c. munkáját; a temperamentum és „véralkat”-ról: HOFFMANN, Friedrich: *Dissertatio inauguralis physico-moralis medica de temperamento fundamento morum et morborum in gentibus*. Halae, 1705.; uő: *De atheo convincendo ex artificiosissima machinae humanae structura oratio*. Halae, 1705. Az itt tárgyalt összefüggésre már DESCARTES utalt: *Tractatus de homine*, LVI. §.; az embereket okosabbakká és ügyesebbekké tevő orvostudományról l. VI. *Elmélkedését*.

⁴⁴ HOFFMANN: *De temperamento*, Thesis XXXVII.

⁴⁵ A már előbb bőven tárgyalt hazai betegség, a „morbus Hungaricus” elsősorban a német zsoldosokat pusztította; ezért hívták „morbus castrensis”-nek, „febris militaris”-nak is. Világhírét a császári csapatok tábori orvosainak köszönhette. Néhány erről szóló disszertáció: FRIDERICI, Joannes Arnoldus: *Disputatio medica inauguralis de morbo castrensi seu Hungarico*. Jenae, 1666.; BEHRENS, Georgius Henningus: *Dissertatio inauguralis medica de lue Pannonica*. Erfurti, 1687.; Az ő nyomukat követi Löw András: *Dissertatio medica inauguralis de morbo Hungarico*. Jenae, 1682.

⁴⁶ FISCHER Dániel: *Epistola invitatoria eruditibus Pannoniae dicata, qua ad Acta Eruditorum Pannonica res et eventus naturales ac morbos patrios exponentia edenda perhumaniter invitantur*. Brigae, [1732.] 28. l. Kiemeli ezt a *Commercium litterarium Noricum* róla megjelent ismertetése is. (1732. 353–355. l.)

máz és a csömör. Az ilyentárgyú értekezések nagyobb részét természetesen, a kor általános szokásától eltérően, maguk a disszertánsok írták.⁴⁷ Céltudatosságával, valóban országos anyaggyűjtésével valamennyiük közül kiemelkedik MILLETER János. Határozott elvi alapvetéssel fogott munkájához. Megírása előtt levéllel fordult kora legnevesebb hazai gyakorló-orvosaihoz, hogy írják meg neki, amit a csömörről tudnak. E beszámoló alapján dolgozta ki értekezését. Jellemző a „magyar betegségek” feltárására irányuló törekvésére, hogy azokat a magyarországi orvosi megfigyeléseket, amelyek szorosán nem is tartoztak tárgyhához, ugyancsak közreadta függelékben.⁴⁸

6. Lényegében ezen a nyomon járt FISCHER Károly Dániel is, mikor a disszertációjában tárgyalt nemes betegségének egyik okát a szepességi vízben találta meg.⁴⁹ Fejtegetéseihez azonban új, jelentős szempont járul; az tudniillik, hogy a magyar lándzsás-nemes, általában szegény nemes életmódjának igen fontos szerepet juttat a betegség kórtörténetében. Az átlagnemesnek szegénysége miatt fényűzésre nem jut, de mihelyt alkalom adódik, két kézzel kap. utána, s a fulladásig teleeszi, teleissza magát, hogy utána megint a koplalást folytassa; jóformán csak a más bőkezűségéből lakik jól, a díszes ruha gyakran korgó gyomrot takar. Tanulmányainak tárgya kizárólag a hazai jog; ha már patvariára került, van mit ennie, de az ügyvédek állandóan úton vannak, olyan életet élnek, mint a katonák, „polgári” életkörülményekről tehát itt sem lehet szó.⁵⁰ A városlakó, szabályozott viszonyok között élő szepesi polgár kritikája hangzik fel a fenti sorokban. aki mélyen lenézi az éhenkórász, cifrázkodó nemest, haragra lobban, ha arra gondol, hogy ennek a kezében van a közhatalom, és kevésre becsüli „tudományát” is, a hazai jogot. Nyilvánvaló, hogy a polgári szempontból vázolt nemesi életmód az ismertetett orvosi elmélet értelmében befolyásolja a vér összetételét, így az életszellemelek természetét is. Polgári kézben a tudomány a polgári öntudat erősítőjévé, a nemesség elleni támadás eszközévé válik. A hallei Michael ALBERTINél történetesen egy magyar, LANDANY Károly Ferenc Vince disszertált a nemesi vérről. Az értekezés szerint a nemes mértéktelen életet él, s emiatt gögös, durva, fennhéjázó; az „igazi nemesség” nem a származástól függ, hanem a virtustól, s ezáltal mindenki nemessé lehet;

⁴⁷ WINDISCH János Teofil: *Dissertatio inauguralis medica de languore Pannonico. Erfordiae*, 1714. A languor Pannonicus azonos a csömörrel. — MILLETER János: *Disputatio medica inauguralis de morbo tsömör Hungaris endemio. Lugduni Batavorum*, 1717. Újabb kiadása: *Disputationes ad morborum historiam et curationem facientes, quas collegit, edidit et recensuit Albertus Hallerus*. Tom. VII. Lausannae, 1760. — SCHÜLLER János György: *Dissertatio inauguralis medica de morbo endemio hagymáz. Halae*, 1726. Az értekezés kétféle címlappal jelent meg. — SEYFFERT János Kristóf: *Disputatio inauguralis medica theoretico-practica de dysenteria Pannonica. Halae*, 1732. — PECK János Kristóf: *Dissertatio inauguralis medica de phrenitide Pannoniae idiopathica. Halae*, 1739. — KREYSEL János Zsigmond: *Dissertatio inauguralis medica de morbo Hungarico sive castrensi. Jenae*, 1741. — A felsorolás korántsem teljes.

⁴⁸ MILLETERŐL I. WESZPRÉMI *i. m.* Cent. I. 113–114. l.; BRÜCKMANN: *Epistola itineraria XC. Wolffenvttelae*, 1740. Mindkét forrás közli, hogy az orvos bányaműveléssel is foglalkozott. — KÖLESÉRI Sámuel dícséretére ezt mondja MILLETER: „... tanto majorem laudem mereri mihi videtur, quo honestius semper duxi institutum, si quis patrias res studiose investiget, et easdem memoriae commendet, quam si quis peregrina sectando, ante pedes posita et quotidie oculis usurpanda despiciat, negligat.” (7. l.)

⁴⁹ *Dissertatio inauguralis medica de calculo vesicae vrinariae... Erfordiae*, 1744. 23. l.

⁵⁰ *Id. m.* 14–16. l.

a született nemes pedig úgy válhatik „igazi” nemessé, ha megváltoztatja életmódját, vagyis ha a polgári szabályok szerint él. ALBERTI persze nem a nemesség tipikus tulajdonságait vezeti le vérük alkatából, hanem a gyűlölt nemesi tulajdonságokat fejezi ki az egykorú tudomány nyelvén, az elmélet a polgári érzület köntöse csupán. Jellemző felfogására, hogy „gyógyszerül” a polgári életmód átvételét javasolja.⁵¹

A német nemest ALBERTI szerint a polgár semmibevétele, a felfuvalkodottság jellemzi; a magyar átlagnemes legfőbb jellemvonása FISCHER Dániel szerint a tudatlanság. Ezt a társadalmi réteget, a régi, háborús időkben a közfelfogás szerint a nemzet képviselőjét illetik azok a külföldi támadások, amelyek az egész magyarságnak bárdolatlanságot, barbárságot vetnek a szemére.⁵² Az egész magyarságra vonatkoztatott vádak az egykorú magyarországi tudomány legjobb képviselői igyekeztek megcáfolni. FISCHER — orvos lévén — a természeti adottságoktól meghatározott magyar véralkatnak a tudományra való képességét készült bebizonyítani a *De ingenio Hungarorum* című be nem fejezett értekezésével. A késmárki polgár nem a már megjelent néhány magyarországi könyv alapján akar a kultúra fejlődésére vagy éppen virágzó állapotára következtetni; egyes szórványos jelenségek még az összképet nem változtatják meg. Fontosabb argumentumnak tartja, hogy vannak magyar tudósok, akik vagy semmit, vagy alig-alig publikálnak. Akadályozza őket a cenzúra, amely elfojtja a szabad gondolkodást, és minden tervüket meghiúsítja a támogatás, az ösztönző prémiumok hiánya.⁵³ Kulturális elgondolásai, tervei kifejtését az értekezés második felére ígérte, de ez már nem készült el. A munka azonban még így, csonkán is fontos, módszerében pedig egyedülálló dokumentum a korszakban.

7. FISCHER Dániel a XVIII. század első felének jellemző törekvéseit, az egész ország természeti viszonyainak feltárását és a „magyar betegségek” leírásának feladatát akarta folyóiratával egyetlen vállalkozásba összefogni és megszervezni. A távolabbi cél a magyarországi „historia naturalis” alapos és szakszerű megírása lett volna a részletkutatások alapján, olyan műve, amely létrejöttének módjával, módszerével és pusztá létevel egyaránt a magyar barbárságról szóló külföldi rágalmak élő cáfolata lett volna. A tervezet minden ízében megmutatkozik a határozott elvi célkitűzés, de kiütköznek az egykorú Magyarország állapotából, a nemesség közönyéből és mindennemű támogatás teljes hiányából fakadó nehézségek is, melyek a tiszteletreméltó törekvést a naív igyekezetek és jámbor szándékok közé utalják.

A folyóirat négy „osztályból” (classis) állt volna. Az első kettőben a természeti tárgyakkal és jelenségekkel (res et eventus naturales) foglalkozó cikkeket, a harmadikban a magyarországi betegségeket leírókat közölte volna

⁵¹ ALBERTI, Michael: *Dissertatio inauguralis medica de sanguine nobili, von adelischen Geblüt*. Halae, 1745.

⁵² A kérdésnek semmiféle feldolgozását nem ismerem, anyagát sehol nem találok még csak megközelítőleg sem összegyűjtve. Valószínűnek tartom, hogy a későbbi kutató használható szempontnak találja majd, hogy a támadások — legalábbis jelentős részben — a külföldi köztudatban vad, barbár katonaként élő, műveletlen magyar nemes ellen irányulnak. Gondosan meg kell vizsgálni persze, hogy mennyire befolyásolja az idegen ítéleteket a magyar szabadságmozgalmak iránti szimpátia vagy ellenszenv. A magyarság jóhírének védői a 17. század végén és a 18. század elején a hazai polgárság soraiból kerültek ki. (BURIUS János, CZVITTINGER, BÉL, RIBINY, HAJNÓCZY Dániel stb.)

⁵³ *De ingenio Hungarorum*. Országos Széchényi Könyvtár, kéziratár, Quart. Lat. 260. V—VI. §.

a szerkesztő. Külön osztály lett volna a függelék, amelyben az előbbi részekbe nem sorolható orvosi megfigyeléseken kívül a merkantilista indítékoknak megfelelően kémiai, matematikai és gazdasági közlemények kaptak volna helyet.⁵⁴

A szerkesztés ügykörének megállapításában, a cikkanyag összegyűjtésében, a munkatársak megszervezésében azoknak a német folyóiratoknak a gyakorlata érvényesült volna, amelyekbe FISCHER dolgozott. Az osztályokra tagolás ötletét a boroszlói *Sammlung* adhatta; valószínűleg az *Academia Naturae Curiosorum* kiadványának szokásos *Appendix*-e sugalmazta a magyar folyóirat, az *Acta Eruditorum Pannonica* függelékét; ugyancsak e társaság köréből került át a magyar folyóirat szerkesztőségének az a joga, hogy a beküldött cikkeket megjegyzésekkel (scholion) egészíthette ki; ehhez hasonlított volna a külső kiállítás is, mert a szerzők neveit a cikkek elejére szánta a szerkesztő.

A szervezés munkájának első dokumentumaként 1730 augusztusában jelent meg egy felhívás, olyasféle „epistola invitatoria”, amilyennel az *Academia Naturae Curiosorum* is kezdte pályafutását.⁵⁵ FISCHER ismertette benne a vállalkozás célját, s az első szám megjelentetését, mint megválasztott szerkesztő (director) már októberre ígérte.⁵⁶ A második híradás *Consultatio ulterior* címmel 1730 novemberéből való. Ennek az volt a célja, hogy az első felhívás néhány homályos vagy félreérthető kitételét megmagyarázza. Közli benne a szerkesztő azt is, hogy újabb megfontolás alapján csak 1731 elején jelenteti meg először folyóiratát. Az előfizetési díjat 2 rajnai forintban szabta meg, melyet két részletben, az assistensek útján kellett a szerkesztőhöz eljuttatni. Évenként két kötetet adott volna ki, egyet tavasszal, egyet ősszel, alapos mutatóval és a jelentősebb új szakkönyvek ismertetésével. Talán már a cikkeket is gyűjtötte az öt magyarországi megbízott, és FISCHER hozzálátott az idősebb BUCHHOLTZ erősen átdolgozott munkájának letisztázásához, hogy a folyóirat első számával nyomdába adhassa.⁵⁷ A megjelenésből azonban semmi nem lett, s FISCHER 1732-ben az *Epistola invitatoria*-ban még mindig csak hirdette tervezetét. Nem a várt cikkek maradtak el, hiszen magyarországi író

⁵⁴ *Epistola invitatoria*, 14–15., 27–28. l. — A folyóirat címe *Acta Eruditorum Pannonica res et eventus naturales ac morbos patrios exponentia* lett volna.

⁵⁵ A német *Academia* felhívása az *Ephemerides* 1670-i kötetében olvasható (1–8. l.) — FISCHER első, augusztusi felhívása lappang, már WINTERL sem ismerte. Létezéséről a második hirdetésből tudunk. Ennek címe: *Consultatio ulterior de universalis commercio litterario ad rei medicae et scientiae naturalis incrementum inter horum studiorum amatores institvendo*. A *Consultatio* valamilyen, előttem ismeretlen németországi folyóiratban jelent meg. Három lapnyi szövege után *Nova litteraria physico-medica curiosa* felirattal egy franciaországi, egy hallei és egy nürnbergi hír következik. Az utóbbi Christoph Jakob TREW egy megfigyelését ismerteti. Ezt a közleményt nézte WINTERL a felhíváshoz csatolt értekezésnek. Tévedéséből nyilvánvaló, hogy a *Consultatio*-ból ugyanolyan példányt ismert, amelyet én használok. Úgy gondolom, hogy FISCHER e második felhívásból különnyomatot csináltatott, és a nyomda a felhívást tartalmazó egész negyedréti ívet lenyomtatatta. Így kerültek a *Consultatio* végére az orvosi hírek és a dátum is.

⁵⁶ Az októberre tervezett első számról a *Consultatio ulterior*-ból tudunk. — A szerkesztővé választatásról: *Commercium litterarium ad rei medicae et scientiae naturalis incrementum institutum*, 1731. nov. 21. 47. sz. 372. l.

⁵⁷ A cikkek összegyűjtésével az *Epistola invitatoria* szerint HAMBACHER JÁNOS, RAYMANN JÁNOS ÁDÁM, LIEBEZEIT György Zsigmond, NEUHOLD JÁNOS JAKAB és KNOGLER Márton foglalkoztak. (29–30. l.) — BUCHHOLTZ leírásának átdolgozása: Országos Széchényi Könyvtár, kéziratár, Quart. Lat. 258.

elég akadt. A boroszlói *Sammlung* tizenegy magyarországi szerzője bizonyára mind FISCHER folyóiratába dolgozott volna, és a szerkesztő sok olyan tudóst ismert hazájában, akik csak a kiadási lehetőségek teljes hiánya és a cenzúrától való félelem miatt nem publikáltak.⁵⁸ A vállalkozás balsikerének okát másutt kell keresni.

Nem vitás, hogy a haza javát, a társadalom és az egyes ember jólétét, az ipart és kereskedelmet előmozdítani hivatott folyóirat terve a meginduláshoz szükséges pénz hiányán bukott meg. FISCHER a jobbágynyúzó, műveletlen nemességtől nem várt segítséget; az egyre szegényedő polgárságra nem számíthatott; a szepességi városokat vallásuk miatt nyomorgató, kereskedelmüket gazdasági intézkedésekkel tönkretevő kormány támogatására nem is gondolt; egymagában a hazában annyi előfizetőt sem remélhetett, amennyi a folyóirat fenntartására elegendőnek látszott. Nem maradt más hátra, mint a kizárólagosan nemzeti célokat szolgáló folyóirat megindításához a szükséges pénztökét külföldön szerezni meg. A szerkesztő az 1730 augusztusában megjelent felhívását a lipcsei és frankfurti vásárra igyekvő kereskedők útján terjesztette idegenben. Az előfizetőséggyűjtés három országban: Németországban, Olaszországban és Svájcban indult meg egyszerre. E munkát főleg FISCHER kartársai, az Academia Naturae Curiosorum tagjai vállalták magukra, köztük BRÜCKMANN és BÜCHNER is.⁵⁹ A nürnbergi *Commercium litterarium* a lipcsei Johann Heinrich LINCKE levele nyomán írt a terről. Ugyancsak Nürnbergben akadtak a szerkesztőnek olyan barátai, akik a vállalkozás elkezdésére pénz és a külföldi levelezés intézésére szolgálókat ajánlották fel.⁶⁰

A nehézséget azonban egyedül az oldotta volna meg, ha FISCHER talál olyan könyvkereskedőt, aki elvállalja a megjelentetést, olyasféle feltételek mellett, ahogyan a német folyóiratoknál szokásos volt. Már LINCKE levele szerint ilyen keresett a FISCHERT szerkesztővé megválasztó kis társaság, az *Epistola invitatoria* végén pedig nyílt felhívás szól a német könyvkereskedőkhöz, hogy vállalja el valamelyikük a levelezést, a képek és a nyomtatás költségeit. — Ilyen persze nem akadt, és a folyóiratterv soha nem valósulhatott meg.

8. FISCHER Dániel tervezete indítékai tekintetében nem egyedülálló jelenség a XVIII. század első felének Magyarországon. BÉL Mátyás ugyan csak minden felszólítás, hivatalos támogatás nélkül, a FISCHERÉHEZ hasonló szándékkal fogott hozzá élete legjelentősebb alkotásának, a *Notitia*-nak

⁵⁸ A *Sammlung* magyar szerzői: *Vollständiges accurates Vniversal-Register aller ... Materien, Welche ... von Anno 1717. bis 1736. ... herausgegebenen ... Versuchen und ... Supplemetis derer sogenannten Sammlungen ... befindlich sind ... extrahiret und ... zum Druck befördert, von D. Andreas Elias Büchner*. Erfurt, 1736.; FISCHER: *De ingenio Hungarorum*, V. §.

⁵⁹ L.: *Consultatio vlterior*.

⁶⁰ *Commercium litterarium ad rei medicae et scientiae naturalis incrementum institutum*. Nürnberg, 1731. 47. sz. LINCKE levele okt. 22-én kelt. Ugyanez a folyóirat ismertette az *Epistola invitatoriát* is. (1732. 353–355. l.) A nürnbergiek névjegyzékét az első felhívás tartalmazta. A *Consultatio vlteriorban* ennyi áll róluk: „Etiam hoc subiungendum est, quod illorum, quos nuper indicauimus, Norimbergensium amicorum, qui sumtus ad incoandum institutum praebent, seque exteris ad recipiendas ipsorum litteras responsionesque prontas offerunt, numero accesserit D. D. Christoph. Wilh. Preislerus patriae Reipublicae Physicus.” PREISLERŐL és családjáról l.: WILL Georg Andreas: *Nürnbergisches Gelehrten-Lexikon*. Nürnberg—Altdorf, 1755–1758. Bd. III. 245. l.

megírásához. A nagy mű részletes története még feldolgozatlan ugyan, létrejöttének és félbemaradása körülményeinek néhány szembeszökő vonása alapján mégis határozottan elkülöníthetjük a kor e két jellemző vállalkozását. — Kezdetben úgy indult, hogy a fiatal FISCHER a *Notitia* anyagát gyűjtő BÉL munkatársa lesz: felszólítást kapott ugyanis a Kárpátok leírására.⁶¹ A kés-márki orvos BÉL levelére válaszolva megküldte Pozsonyba Archibaldus PITCARNIUS tételeit, melyek azt szabták meg, hogyan lehet egy ország természeti világát feltárni és leírni. PITCARNIUS alapos természettudományos képzettséget, bő szakirodalmi ismereteket kíván meg a kutatótól, és hangsúlyozza a személyes tapasztalat fontosságát. BÉL mindezeket afféle kitanításnak vette, és FISCHERRŐL barátai, tanítványai előtt lekicsinylő kijelentést tett. A sértés eljutott FISCHERhez, s az orvos a *Prodromus* megjelenése után azonnal hozzálátott, hogy hosszú értekezésben kérje számon PITCARNIUS szabályainak alkalmazását a szepesi Kárpátok leírásában. Nem vitás, hogy e követelmények jogosak és korszerűek voltak, s BÉL igazában nem természettudományos módszerrel dolgozott, hanem a hozzá eljuttatott, nem is mindig szakembertől származó előtanulmányokat úgy kezelte, mintha történeti vagy irodalmi források lennének, szabadon javította, bővítette, alakította őket, s az „irodalmi” jellegre legalább annyi gondja volt, mint a megfigyelések helyességére, amiket Pozsonyból különben sem tudott ellenőrizni.

E módszerbeli eltérés mögött a két kortárs sokkal mélyebb ellentéte húzódik meg. BÉL munkája a Pragmatica Sanctiöt megszavazó nemesség legjobbainak helyeslése közben készült, és III. KÁROLY költségén jelent meg; a munka inkább az összegyűjtött irodalmi anyag tárháza, mint egyéni kutatások foglalata; alkotóját az teszi büszkévé, hogy az ő neve alatt jelenik meg az a mű, amely egyszerűen a művelt nemzetek sorába emeli a magyart. FISCHER vállalkozásából hiányoznak ezek a vonások: semmi köze a nemességhez és a királyhoz; sok munkatárs önálló, fáradságos erőfeszítését kívánja meg célja elérésére; az ország híre-neve nem egy reprezentatív mű kiadásával válik ragyogóvá, hanem a tudósok munkája és ennek nyomán az egész lakosság felemelkedése által. A *Notitia* létrejötté körüli kutatások persze sok tekintetben módosítani fogják az elmondottakat, és BÉLnek az udvar és a csökönyösen maradi nemesség elleni harcait is világosan megmutatják majd. Jellemző azonban, hogy fia, Mátyás Gottfried azt fejtegette 1743-ban, hogy a literatúra mindig nagy becsben volt a magyaroknál, a bölcsesség megkapta jutalmát, és prémiumok serkentették munkára a tudósokat a pogány kortól kezdve egészen a jelen időkig.⁶² Mi más ez, ha nem a nemesi önelégültség legyezetése, abban a korban, amikor egy évtizeddel korábban FISCHER Dániel sokkal reálisabban azt írta, hogy alig van olyan könyvünk, amely megüti az európai színvonalat, s a tudományos képzettségű férfiak a pénztelenség és a cenzúra miatt képtelenek kiadni értékes munkáikat.

⁶¹ A következők főforrása FISCHER Daniel *Animadversiones in Prodromum Matthiae Belii* című, csonkán ránkmaradt munkája az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában (Fol. Lat. 1563.). — A szepesi Kárpátok leírását a *Prodromus* számára BOHUS György készítette el BUCHHOLTZ György munkája alapján. — BÉL még a *Prodromus* megjelenésekor is számított FISCHERTE (Praefatio, XI. §.), viszonyuk csak ez után romlott el egészen. — Jellemző, hogy RAYMANN, MILLETER és LIEBEZEIT sem csatlakoztak BÉLhez.

⁶² BELIUS, Matthias Godofredus: *Dissertatio epistolica de litterarum apud Hungaros pretio . . . Carolo Andreae Belio . . . dicata*. Vindobonae, 1743.

FISCHER Dániel terve a magyarországi polgárság gyengesége, a nemeség közönye és elmaradottsága miatt nem valósulhatott meg. Járhatóbb úton indultak el tanítványai, akik mint vármegyei és városi főorvosok tanították az egészség ápolására, a járványok elleni védekezésre a „cselédes gazdákat”, s már az 1730-as évek végén megvetették az alapját a magyar nyelvű felvilágosító irodalomnak.

TARNAI ANDOR

ANDOR TARNAI: DANIEL FISCHER UND DER PLAN DER ERSTEN
UNGARLÄNDISCHEN ZEITSCHRIFT

Daniel FISCHER wurde im Jahre 1695 in Késmárk geboren. Er stammte aus einer bürgerlichen Familie. Seine Universitätsstudien absolvierte er in Wittenberg. Im Jahre 1719 wurde er zum Mitglied der Academia Naturae Curiosorum erwählt. Seine Werke hatten ohne Ausnahme die Förderung des Wirtschaftslebens und der Kultur seiner engeren Heimat und seines Vaterlandes zum Ziele. Sein erstes Werk schrieb er als Universitätslehrer in Wittenberg; es handelt von dem verderblichen Einfluss der Hexen im Anschluss an Fr. HOFFMANN und ist gegen Chr. THOMASIVS gerichtet. Auch zu dieser Arbeit gaben Nachrichten aus Ungarn den Anlass: der Umstand, dass man in seinem Vaterlande den schlechten Weinertrag des Jahres 1715 den Hexen zuschrieb.

Der grösste Teil seiner Tätigkeit diente der Erschliessung der Natur seiner Heimat, deren Produkte er in den Dienst der Heilkunst zu stellen trachtete. Mittels seiner Entdeckungen wollte er teils die Ausfuhr der heimischen Artikel fördern, teils auch die ausländischen Waren durch einheimische ersetzen. In der Heilkunst hielt er es für seine wichtigste Aufgabe, die ungarischen Krankheiten zu erforschen und — auch mit Anwendung volkstümlicher Heilmethoden — das beste Heilverfahren zu ermitteln.

Zu dieser Zeit befassten sich viele Ungarn mit ähnlichen Plänen. Die Tätigkeit dieser Männer wollte FISCHER in einer Zeitschrift zusammenfassen. Der Titel der Zeitschrift sollte *Acta Eruditorum Pannonica* lauten. Ihr erstes Erscheinen war für das Jahr 1730—32 geplant.

Da FISCHER weder seitens des rückständigen, unkultivierten Adels, noch seitens des unentwickelten Bürgertums auf Unterstützung seines Unternehmens rechnen konnte, suchte er im Ausland Hilfe. Er hätte seine Zeitschrift gern von einem deutschen Verleger herausgeben lassen. Einen solchen konnte er jedoch nicht ausfindig machen und so vermochte er seinen Plan nicht zu verwirklichen.

Zum Abschluss vergleicht Verf. das Lebenswerk und die Erfolge des gleichzeitig wirkenden ungarländischen gelehrten Matthias BÉL — des Verfassers der *Notitia Hungariae Historico-Geographica* — mit den von FISCHER vertretenen, bisher wenig gewürdigten Gedanken und Plänen. BÉL wurde bei der Abfassung seiner *Notitia* von ähnlichen Gedanken geleitet, wie Daniel FISCHER bei seinem Plan der Ausgabe einer Zeitschrift. Ein wesentlicher Unterschied zwischen beiden besteht jedoch darin, dass BÉL bei seiner Arbeit den kultiviertesten Vertretern des Adels, der mit der Wiener Regierung ein Kommiss geschlosssen hatte, gefördert wurde, die materielle Unterstützung des Königs genoss, und sich auch in seinen Ansichten dem Geschmack des Adels anpasste. FISCHER hingegen, als Sohn der Zips, in der das Bürgertum verhältnismässig zahlreich vertreten war, suchte weder die Unterstützung des Adels, noch die des Königs zu gewinnen. Sein Plan aber scheiterte infolge der Schwäche des damaligen Bürgertums und der Unentwickeltheit des wissenschaftlichen Lebens.